

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 151 (№ 12)

Ч. 1. Історичні науки

Київ – 2019

УДК 82.02:098.1(477)«1946/1953»

**КОНТРОЛЬ ТРОФЕЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В УРСР У 1946–1953 РР.****CONTROL OF THE TROPHY LITERATURE
IN SOVIET UKRAINE (1946–1953)****Федотова О. О.,**

доктор історичних наук, ст. науковий
співробітник, професор,
Науково-дослідний інститут,
Київський національний університет культури
і мистецтв, (Київ, Україна),
e-mail: oxana68@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Fedotova O. O.,

Doctor of Historical Sciences, Senior Research
Officer, Professor of Research Institute,
Kyiv National University of Culture and Arts,
(Kyiv, Ukraine), e-mail: oxana68@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5665-8712>

Мета дослідження полягає у висвітленні основних тенденцій роботи органів контролю з цензурування трофейної літератури в УРСР у 1946–1953 рр. Автором використано такі методи: джерелознавчого пошуку й аналізу основних публікацій з теми (для з'ясування стану розробленості проблеми); історичний (для показу процесу цензурування трофейної літератури протягом обраного історичного періоду); теоретичного узагальнення (для формулювання висновків). За результатами вивчення проблеми встановлено, що контроль літератури, яка надходила з Німеччини та інших зарубіжних країн, був одним з важливих напрямів роботи органів цензури в УРСР у післявоєнний період. Переважно більшість трофейних книг складала іноземна література. Цензурські інститути займалися виявленням каналів надходження трофейних видань. Віднайдені масиви перевірялися спеціально створеними комісіями та зберігалися ізольовано. Видача трофейних видань у відкрите користування суворо заборонялася. В ході боротьби за ідеологічну чистоту органи цензури ліквідували величезну кількість трофейної друкованої продукції, зокрема у Західній Україні. Чимало видань було вивезено до Москви та передано спеціальним органам та установам.

Ключові слова: органи цензури, контроль, трофейна література, Радянська Україна, післявоєнний період, іноземні видання, ізоляція, заборона, вивезення, знищення книг.

A research purpose consists in illumination of basic tendencies in-process organs of control on the detection of trophy literature in the USSR in 1946-1953. The author used such methods as: analysis of sources and main publications on the topic (for clarify the state of development of the problem); historical (for demonstrate the process of censorship of trophy literature during the historical period); theoretical generalization (to formulate conclusions). According to the results of the study of the problem, it was established that the control of literature, which came from Germany and other foreign countries, was one of the important areas of work of the bodies' censorship in the USSR in the postwar period. Foreign literature was a major part of the trophy books. The search for the channels of import of the trophy publications to Ukraine was carried out by the institutes of censorship. Books were checked by specially created commissions and stored in isolation. Trophy literature was strictly prohibited for public use by readers. In the course of the struggle for ideological purity, the censorship bodies eliminated a huge amount of trophy printed materials, in particular in Western Ukraine. Many publications have been taken to Moscow and handed over to special bodies and institutions.

Keywords: bodies' censorship, control, trophy literature, Soviet Ukraine, postwar period, foreign literature; isolation, prohibition, export, book destruction.

По завершенні II світової війни органи радянської цензури вступили у нову стадію свого розвитку, що тривала до початку 1950-х рр. Протягом окресленого періоду система ідеологічного контр-

олю набула характеру масштабної, розгалуженої індустрії та зазнала спеціалізації. Зокрема, якісно новим напрямом діяльності цензурських інститутів стало виявлення трофейної літератури.

У контексті вивчення основних етапів становлення та розвитку комуністичної цензури в Україні вказаний проблемний аспект частково розглядався Ю. Шаповалом [21]. Статистичні відомості щодо цензурування трофейних творів друку в ході дослідження еволюції радянської тоталітарної системи у II половині XX ст. надав у своїх публікаціях В. Баран [1]. Авторка статті торкалася тематики контролю трофейної літератури під кутом зору історії цензури друкованих видань в УСРР-УРСР [9]. Про напрям роботи республіканського Головліту з відстеження літератури даного типу згадано у статті О. Кириєнко [5]. На пострадянському просторі особливості контролю трофейних видань у процесі вивчення історії політичної цензури 1917–1991 рр. висвітлено у монографіях А. Блюма [2] та Т. Горяєвої [3]. Питанням вивезення в СРСР, розподілу по установах, зберігання трофейних творів приділили увагу К. Лютова [6], А. Рудоміно [8]. Долі трофейних зібрань присвятила свою статтю американська вчена П. Кеннеді Грімстед [4].

Таким чином, слід констатувати, що вказана проблематика досі не була предметом спеціальних наукових досліджень, про що свідчить відсутність відповідних праць у вітчизняній історіографії. Останнє обумовлює актуальність розробки обраної теми.

Метою розвідки є показ основних тенденцій діяльності органів цензури з контролю трофейної літератури в УРСР протягом 1946 – 1953 рр.

Завдання роботи полягають у введенні до наукового обігу низки архівних джерел та наданні достовірної картини роботи цензурських інститутів із обмеження трофейних видань.

Варто зазначити, що починаючи з 1943 р., відповідно до постанови Державного комітету оборони «Про збір та вивезення трофейного майна та забезпечення його зберігання», на визволених від німецьких загарбників територіях діяли так звані «трофейні бригади», що здійснювали виявлення й облік як промислового обладнання, так і культурних цінностей. Наприкінці лютого 1945 р. при згаданому органі був створений окремий комітет, який займався вилученням та вивозом за репараціями кинутих на території Німеччини предметів культури і мистецтва в СРСР під егідою їх збереження від псування та розкрадання. Вказана робота провадилася згідно з рішеннями Тегеранської та Потсдамської конференцій. За вивіз трофейних книг відповідала М. Рудоміно – фундатор і директор Державної бібліотеки іноземної літератури у Москві, котра відбирала лише ті німецькі видання, що могли хоча б частково компенсувати втрати книжкової продукції під час війни, та не принижували національної гідності німецького народу [8]. Однак, маємо зауважити, що такої поміркованої політики дотримувалися далеко не всі керівники трофейних бригад, які досить часто включали матеріали на вивіз хаотично.

Отже, стараннями згаданих комісій на весні 1946 р. до СРСР почали надходити цілі ешелони трофейної літератури. Не стала виключенням й Україна. Одержання міністерствами, відомчими структурами, різними закладами й установами з Німеччини та ряду інших зарубіжних країн великих масивів друкованої продукції зобов'язало органи цензури терміново налагодити контроль за їх ввезенням. Так, у доповідній записці начальника Головліту УРСР К. Полонника від 29 квітня 1946 р. заступникові Голові Ради Міністрів УРСР М. Бажану повідомлялося, що у березні на станцію Львів-Товарна прибув із закордону вагон іноземної літератури, серед якої нараховувалося 40 тис. книжкових видань, а також чимала кількість архівних матеріалів, позбавлених супроводжувальних документів [19, арк. 18]. Зазначалося, що на згаданий масив трофейної літератури начальник Львівського облліту наклав вето.

За інформацією дописувача, подальша перевірка під керівництвом заступника начальника Головліту УРСР Бердичевського засвідчила, що переважну більшість одержаної друкованої продукції становили книги німецькою, французькою, голландською й датською мовами. За тематикою великий відсоток видань стосувався питань франкмасонства. У цій партії літератури зустрічалися також твори з бібліотеки С. Петлюри, про що свідчив відповідний штамп на їх обкладинках. Серед архівних матеріалів знаходився архів єврейської громади Югославії, архіви ряду масонських лож тощо. Оскільки облліт та Комітет у справах культосвітніх установ не виявили ініціативи щодо розбору та інвентаризації видань, цензори передали їх на збереження до Львівської міської бібліотеки іноземної літератури. З метою уникнення розкрадання, представники органів контролю опечатали документальний масив, та доручили бібліотеці зберігати його у недоторканному стані до надходження подальших інструкцій.

Велике скупчення нерозібраних творів, переважно іноземними мовами, спостерігалось на Закарпатті. Так, обласним цензурним відомством констатувалися факти наявності масивів трофейної літератури у 41 бібліотеці, перевірка яких гальмувалася через відсутність форм обліку у вигляді інвентарних книг і каталогів. Для прискорення обробки видань Головліт надав вказівки Закарпатському облліту сформувати, за погодженням з обкомом КП(б)У, робочу групу зі знавців іноземних мов (німецької, чеської, угорської тощо) для перегляду творів друку, виданих за кордоном. При тому продукцію українською та російською мовами, що побачила світ у зарубіжжі, облліт обробляв власними зусиллями. Зокрема, станом на 10 серпня цензори перевірили 205 книг, а також затримали й ізолювали у бібліотечних установах області понад 45 тис. томів [11, арк. 48–49].

Трофейна література також паралельно перевірялася в ході систематичних кампаній з очищення книжкових фондів республіки. За результатами поточного рейду 1946 р. органами контролю було встановлено, що іноземна література найгірше

опрацьовувалася у Тернополі. Як дізнаємося з архівних джерел, означена справа ускладнювалася відсутністю спеціалізованого приміщення, де можна було б сконцентрувати великі книжкові масиви, внаслідок чого нерозібрана трофейна друкована продукція знаходилася у міській бібліотеці.

Згодом роботу по виявленню згаданої літератури вдалося інтенсифікувати на Закарпатті. Скажімо, організована місцевим обллітом бригада у складі 8 уповноважених осіб підготувала списки на вилучення 51852 іномовних видань. Аналогічна комісія почала діяти у Мукачеві, куди активно звозилися фонди іноземної літератури. Стараннями інспекторів на 1 листопада 1946 р. з 690 урахованих бібліотек області було перевірено 620, з яких вилучено 7437 книг [19, арк. 37].

Діяльність Кіровоградського облліту ознаменувалася вилученням 129 екземплярів підручників, що зазнали втручання німецької цензури під час окупаційного періоду [19, арк. 38].

Характерною тенденцією післявоєнного часу стало суттєве розширення мережі спецфондів і спецховищ. За даними російської дослідниці Т. Горяєвої, 18 квітня 1947 р. почав функціонувати «Окремий архів», створений з метою збору трофейних документів [3]. Відповідно до постанови Раднаркому СРСР № 544-220-с, датованої 9 березня 1946 р., усі трофейні матеріали, що надходили у МВС СРСР з Німеччини та інших зарубіжних держав, мали бути передані до Центрального державного окремого архіву СРСР Головного управління МВС СРСР. Такі документи підлягали обов'язковому ізолюванню від загальних фондів та обробці обмеженим колом осіб з числа спеціально призначених для того працівників відомства.

Трофейна література активно надходила до Бібліотеки АН СРСР. Так, скажімо, з 1946 р. видання, видрукувані у Німеччині після 1917 р., які ввозилися в СРСР, почали передаватися до відділу спеціальних фондів установи, де перевірялися цензорами до 1949 р. Як зазначає дослідниця К. Лютова, трофейні видання (загальною кількістю понад 100 тис. екземплярів) до інвентарних книг не включалися та на облік не бралися. Більш того, вказані книги зберігалися у жакливих умовах – на цементній підлозі спецхову [6].

На початку квітня 1947 р. начальник Головліту УРСР К. Полонник надіслав секретареві ЦК КП(б) У К. Литвину листа, в якому інформував партійне керівництво про надходження з Німеччини та ряду зарубіжних країн великих масивів трофейної літератури. У зв'язку з тим очільник цензурного відомства просив терміново повідомляти у центральний та обласні органи про факти одержання іноземних творів такого типу. Відомствам, що отримали трофейну літературу, приписувалося попередньо відокремити її від основних книжкових фондів, забезпечивши повну ізоляцію [12, арк. 293].

Особливий акцент робився на потребі виявлення серед загальної кількості отриманих творів матеріалів антирадянського спрямування, які становили небезпеку для державної влади і, з того при-

воду, підлягали конфіскації з негайним знищенням на місці [21].

Надалі органи цензури зосередили увагу над блокуванням каналів розповсюдження трофейної літератури. Так, у доповідній записці керівника Головліту секретареві ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку, датованій 23 червня, йшлося про джерела надходження іноземної літератури. Одним з таких каналів було завезення видань із зарубіжжя разом зі спеціальним устаткуванням для підприємств. Як приклади, наводилися випадки виявлення друкованих творів по місту Одеса: 1) у порту – 28000 примірників книжкової продукції та періодики німецькою та румунською мовами, завезених з Угорщини; 2) на фабриці індошовиву – 1600 книг і журналів німецькою мовою, що «містили зображення фашистських лідерів» [13, арк. 2].

Небезпечним каналом засмічення шкідливими трофейними матеріалами, на думку дописувача, став також шлях їх ввезення приватними особами. За інформацією К. Полонника, лише на Одеському пункті пропуску МДБ Чорноморського флоту за перше півріччя 1947 р. цензори затримали й конфіскували в громадян понад 300 примірників періодики, видрукованої у США та Великобританії.

Зокрема, говорилося про чимале скупчення необробленої друкованої продукції іноземними мовами у Західній Україні. Так, лише у Львівському філіалі Академії наук знаходилося близько 1,5 млн. томів трофейної літератури [13, арк. 3].

У цілому ж, за інформацією Головліту СРСР, тільки 279 московськими організаціями було одержано 2,5 млн. примірників іноземних видань, серед яких зустрічалися навіть ті, що становили бібліографічну рідкість. Проте велику кількість їх (близько 300 тис. примірників) органи цензури планували знищити за політичними мотивами. За даними В. Барана, з 1946 до I половини 1949 рр. у межах СРСР цензорські інститути заборонили для відкритого читацького доступу більш як 441 тис. іноземних творів друку та вилучили понад 32 тис. одиниць інших видів зарубіжної літератури [1].

Незалежно від того продовжувалося активне надходження в Україну трофейної літератури разом з обладнанням для підприємств, про що 17 липня 1947 р. К. Полонник повідомляв у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину. Так, згадувався факт виявлення у Дніпропетровську разом з 10 лінотипами з Німеччини великої партії нацистських видань німецькою, російською та українською мовами. Вказувалося, що місцеві органи цензури позбавлені можливості встановити усі адреси проникнення таких творів та своєчасно виявити серед них «ідеологічно-ворожі». Відповідно до того Головліт просив Раду Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У: зобов'язати усі підконтрольні міністерства та відомства інформувати Головліт про випадки отримання трофейної літератури; покласти повноваження на керівників міністерств, відомств та підконтрольних їм підприємств, де були знайдені трофейні видання, ініціювати створення бригад з числа спеціалістів, які володіють іноземними мовами, з метою організації наскрізної перевірки лі-

тератури за інструкціями цензури до 1 жовтня 1947 р.; заборонити видачу читачам трофейної літератури до перегляду її уповноваженими працівниками [12, арк. 292].

Більш чітке уявлення про контроль трофейної літератури дозволяє скласти доповідна записка К. Полонника начальнику Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У П. Гапочці «Про стан фондів іноземної літератури на Україні» від 6 серпня 1948 р., у якій дописувач звітував про результати перевірки згаданих іномовних творів друку по 14 областях республіки. Повідомлялося, що ураховано ввезені в Україну фонди трофейних матеріалів, загальна кількість яких станом на 1 липня склала 166962 екземпляри. З них органи цензури «проконтролювали» 149189, вилучили – 9286 екземплярів. Характерним є те, що в контексті боротьби з ідеологічно шкідливою літературою було здійснено понад 6000 вирізок [15, арк. 6].

За інформацією керівника Головліту, протягом поточного року від Міністерства охорони здоров'я СРСР надійшло 46639 екземплярів трофейної медичної літератури. Уповноважені особи перевірили 38183 видання, з числа яких вилучили 549 одиниць та зробили 338 вирізок. Загалом органи цензури урахували 213581 екземплярів трофейної друкованої продукції, перевірили 187372, вилучили 9835 екземплярів та здійснили 6338 вирізок [15, арк. 6].

Як рапортував К. Полонник, найбільшу кількість трофейних іноземних видань віднайшли у Києві – близько 72000 екземплярів. По областях мала місце така статистика: у Харківській – 64000, Сталінській (Донецькій. – О. Ф.) – 21500, Одеській – 13400 та Дніпропетровській – 11500 екземплярів [15, арк. 7].

Наводилися приклади наявності неперевіраних трофейних іноземних масивів: у бібліотеці Академії наук (близько 9000 екз.) та Науково-медичній бібліотеці м. Києва (близько 3000 екз.); у Дніпропетровській області – понад 500, Харківській – 2900, Одеській – 2650 екземплярів [15, арк. 8]. У зв'язку з означеною ситуацією перед облітими було поставлене завдання завершити перевірку усієї виявленої іноземної літератури до 1 жовтня.

Результати останньої К. Полонник висвітлив у «Довідці про здійснену роботу з очищення бібліотек України за час з 1 січня 45 р. до 1 жовтня 48 р.». За даними дописувача, 1947 р. відомство перевірило 124940 іновидань, з яких вилучило 11118, а в 1428 здійснило цензорські вирізки. У цілому ж протягом 1947–1948 рр. уповноважені особи урахували й перевірили 166962 трофейних видання. З цієї кількості було опрацьовано 149189 та вилучено 9286 творів друку. Вирізок зазнали близько 6000 одиниць літератури [20, арк. 33]. Констатовалося, що перегляд інофондів у 15 областях УРСР органи контролю в цілому завершили. При тому, за свідченням дописувача, по інших областях процес очищення фондів ускладнювався через неможливість швидко переглянути змістове наповнення великих бібліотек, де знаходилися сотні тисяч іноземних творів друку (наприклад, Львівської міської бібліотеки іноземної літератури, бібліотек Чернівецького

та Львівського університетів, Центральної бібліотеки ім. Горького у Харкові). Лише в останній установі було сконцентровано 2373000 екземплярів зарубіжних видань.

Для покращення ситуації цензорськими інститутами проваджувалася наскрізні перевірки книгосховищ республіки. На допомогу вказаним кампаніям розроблялися нові інструктивні матеріали та посібники. Так, 1947 р. вперше з'явився республіканський «Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно» (К., 1947), до якого увійшло понад 3000 назв книг і журналів, виданих з 1919 до 1947 рр., а також твори друку, що підлягали вилученню протягом попереднього періоду. Поруч з бібліографічним описом видань, вилучених після 1937 р., наводився номер наказу, згідно з яким твір підлягав забороні [10]. 1948 р. органи цензури підготували «Алфавітний список застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» (на обкладинці був вказаний 1949 р. видання проскрипції) загальним обсягом 100 сторінок, що вмістив понад 2000 назв творів друку й став продовженням попереднього [7].

У квітні 1948 р. Головліт УРСР та Комітет у справах культосвітніх закладів при Раді Міністрів УРСР виявили ініціативу з приводу покращення комплектування книжкових фондів «ідеологічно корисними виданнями», задля чого запропонували видати «Каталог масової бібліотеки» загальним обсягом 20 друкованих аркушів і тиражем 10 тис. екземплярів [14, арк. 172]. На той момент партійні інстанції через ліміт паперу не підтримали означену пропозицію, проте наступного року видання побачило світ.

Слід відзначити, що у післявоєнні роки особливий акцент у роботі цензорських інститутів робився на очищенні від трофейних видань Західної України. Зокрема, «каменем спотикання» залишався Львів. Відповідно до настанов цензурного відомства, вся наявна іноземна література ретроспективного характеру, яка вже раніше знаходилася у фондах Львівської бібліотеки Академії наук УРСР, а також нові надходження й, зокрема, трофейні видання без відповідних цензорських позначок, мали бути переглянуті спеціально створеною комісією, до складу якої передбачалося ввести викладачів львівських вищих навчальних закладів – спеціалістів з іноземних мов. Під час роботи уповноважених працівників та офіційних висновків комісії вказана література зберігалася відокремлено від основних фондів, видача її у відкрите користування заборонялася. На одному з засідань Львівського ОК КП(б)У на порядку денному навіть розглядалося питання щодо організації при Облліті так званого «інституту нештатних цензорів», який мав бути покликаний якісно змінити ситуацію з опрацювання іноземних видань.

Проте, не дивлячись на усі заходи, вжиті органами контролю, у Західній Україні на початок

1950 р. зберігався стан «надмірної засміченості іноземними виданнями». Так, кількість шкідливих видань по відношенню до загального розміру фонду установ становила: в бібліотеці Львівського університету з 700000 видань – 600000 творів іноземними мовами, у Політехнічному інституті – 164000 творів друку із загального фонду кількістю 290000 одиниць друкованої продукції, у Ветеринарно-зоотехнічному інституті з 40250 видань – 25000 іноземної літератури, у Медичному інституті – 15000 з 172000 одиниць літератури [16, арк. 44]. Зокрема, великий масив нерозібраних іноземних видань (1350000 одиниць) залишався у Львівській бібліотеці Академії наук. Вказані книжкові зібрання у бібліотечних установах знаходилися в опечатаному стані і видавалися невеликими партіями під відповідальність керівників виключно з метою перевірки.

На думку К. Полонника, наявність згаданої літератури потребувала терміново вжити ряд дієвих заходів. Так, він пропонував, виходячи з державних інтересів, пришвидшити очищення Львова від іноземних творів шляхом вивезення їх за межі міста, та укомплектувати бібліотеки радянською друкованою продукцією з метою перетворення їх на «вогнища радянської культури». Іноземну літературу також передбачалося прибрати з усіх навчальних закладів і музеїв, передавши ці фонди Львівській бібліотеці Академії наук [16, арк. 44].

У квітні того ж року очільник Головліту УРСР рапортував у партійні інстанції про результати очищення книжкових фондів у Львові та Чернівцях. Так, бригадою «спеціалістів» у складі 20 працівників було перевірено 112000 та вилучено 14650 екземплярів видань іноземними мовами з числа нерозібраних фондів, що зберігалися у Львівській бібліотеці Академії наук. З бібліотеки Природознавчого музею АН УРСР вилучили та знищили 20405 екземплярів політично шкідливих видань. В ході перегляду фондів ліквідованої міської бібліотеки іноземної літератури, переданих обласній бібліотеці, цензори вилучили 40000 і знищили 14000 книг. У Львівській науково-педагогічній бібліотеці уповноважені особи опрацювали 22000 видань, з яких вилучили і знищили 10160 політично шкідливих творів. Загалом по місту Львову станом на 10 квітня надавалася приголомшлива статистика «успіхів» боротьби за ідеологічну чистоту друкованої продукції, оскільки з книгосховищ міста було вилучено та знищено 1351281 видання. У свою чергу, у Чернівецькому університеті уповноважені особи з понад мільйонного фонду встигли розібрати 130000 одиниць іноземної літератури, з числа якої вилучили й знищили 102000 екземплярів. Крім того, обласному архіву МВС УРСР передали «для подальшого опрацювання» 720000 екземплярів газет, видрукованих «у роки боярсько-румунського панування й фашистської окупації» [16, арк. 47–48].

Втім, як свідчать архівні джерела, окреслених заходів теж було недостатньо, зважаючи на те, що органи цензури подалі констатували факти наявності «шкідливої» іноземної літератури в бібліо-

теках республіки. У доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У К. Литвина секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренку «Про вжиті заходи з очищення книжкових фондів бібліотек м. Львова» від 4 грудня 1951 р. йшлося про те, що найбільш «засміченими» у місті виявилися такі установи, як Львівська обласна науково-педагогічна бібліотека (містила 32764 іноземні книги, що, на думку дописувача, «не становили жодного інтересу для читачів»), та Миська бібліотека іноземних видань (фонд налічував 100 тис. екземплярів). Складною є подальша доля зазначених масивів літератури. Скажімо, фонди останньої у повному обсязі були вивезені до Москви та передані Всесоюзній бібліотеці іноземної літератури. У свою чергу відділ іноземної літератури Львівської обласної науково-педагогічної бібліотеки зазнав повного перегляду видань відповідною комісією, за результатами чого 5546 книг цензори залишили для відкритого користування, а 27118 видань відправили до спецфонду [17, арк. 153–154]. З того ж документа дізнаємось про те, що фонд спеціальної літератури від 1946 р. знаходився в опечатаному стані. Видача книг суворо заборонялася.

Планові рейди із вилучення політично-шкідливих іноземних видань тривали в УРСР і надалі. Здійснювалися також відомчі перевірки бібліотечних фондів. Навесні 1953 р. К. Полонник інформувач секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова про факти наявності у ряді бібліотек Міністерства освіти неперевіреної іномовної літератури. Констатувалося, що така ситуація склалася через відсутність на місцях спеціальної інструкції про порядок зберігання та використання іномовних видань. На підставі перевірки мережі наукових бібліотечних закладів була також встановлена «велика засміченість» у Бібліотеці АН УРСР, де цензори виявили незаінвентаризовані понад 400000 книг та 165000 журналів іноземними мовами (вірогідно, йшлося про нерозібрані масиви трофейних видань. – О.Ф.). Окрім того, у спецфонді установи накопичилося близько 4000 творів друку, які «викликали у бібліотечних працівників той чи інший сумнів» з точки зору їх змістовного наповнення. На такі книги передбачалося скласти відповідні анотації для оформлення, згідно з наказами Головліту, на вилучення [18, арк. 36–39].

Пізніше, вже в ході хрущовської відлиги, за свідченням працівників спецфондів, 1956 р. певна частина трофейної літератури після санітарної обробки, а іноді, й ґрунтовної реставрації, була повернута до Німецької Демократичної республіки та Польщі [6]. Характерним є те, що у бібліотечних установах колишнього СРСР факт зберігання трофейної літератури старанно приховувався. Парадоксально, але про її знаходження часто навіть не здогадувалися самі працівники бібліотек.

Деяким виданням та цілим масивам судилося пролежати у режимі «небуття» майже до останнього моменту функціонування цензорських інститутів. Не дивлячись на те, що 9 липня 1990 р. з'явився наказ начальника Головного управління з охорони державних таємниць у пресі «Про лікві-

дацію спесхова», яким обумовлювалася передача усієї друкованої продукції до фондів відкритого користування, 1 серпня було введено у дію розпорядження № 107, яке стосувалося трофейних книг. Згаданим документом приписувалося перевести у відкритий доступ бібліотек та організацій усю трофейну літературу, окрім: «1. Творів Гітлера, Геббельса, Гімmlера, Герінга, Ріббентропа; 2. Суто антисемітських видань: 1) Антисемітизм як приватна форма національного патріотизму. 2) Мельський. У витоків столітньої ненависті. Нариси з єврейського питання. 3) Протоколи сіонських мудреців. 3. Колабораціоністських періодичних видань російською мовою та мовами інших народів СРСР, що виходили на тимчасово окупованих територіях СРСР, інших європейських країн і Німеччини» [2].

Невдовзі органи комуністичної цензури завершили своє існування та пішли у минуле разом з радянською імперією.

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити висновок, що контроль літератури, яка надходила з Німеччини та інших зарубіжних країн, був одним з важливих напрямів роботи цензорських інститутів в УРСР у післявоєнний період. Переважну більшість трофейних видань складала іноземна література. Цензорські інститути займалися виявленням каналів надходження трофейної продукції, яка переважно ввозилася фізичними особами, або разом з устаткуванням для підприємств. Віднайдені масиви трофейних матеріалів підлягали повній ізоляції, детальній перевірці спеціально створеними комісіями, та подальшому зберігання у складі спецфондів або спецховищ. Видача трофейних видань у відкрите користування суворо заборонялася. За нестачі потрібної кількості фахівців з іноземних мов та в ході виконання партійних директив під гаслом боротьби за ідеологічну чистоту республіканські органи цензури ліквідували величезні масиви трофейних видань, зокрема у Західній Україні. Чимало трофейних творів друку було вивезено до Москви та передано спеціальним установам.

Список використаних джерел

1. Баран В., 1994. 'Цензура в системі тоталітаризму', *Сучасність*, №6, с.104–117.
2. Блюм А. В., 1996. 'Еврейский вопрос под советской цензурой: 1917–1991'. СПб.: *Петербургский еврейский университет*, 185 с. [online] Доступно: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/index.html?id=537>
3. Горяева Т. М., 2002. 'Политическая цензура в СССР. 1917–1991', Москва: *РОССПЭН*, 400 с. [online] Доступно: <http://www.pseudology.org/Tsenzura/GoryevaPolitTsenzuraSSSR2009.pdf>
4. Гримстед Кеннеди П., 2005. 'По следам трофейных собраний': Опубликовано с разрешения редакционной коллегии журнала *Solanus* [online] Доступно: <http://lostart.org.ua/en/research/374.html>
5. Кириченко О. Ю., 2013. 'Цензура в Україні', *Енциклопедія історії України*: у 10 т., Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, Київ: *Наук. думка*, Т.10: Т-Я, с.448. [online] Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura_v_ukrajini
6. Лютова К. В., 1999. 'Спецхран Библиотеки академии наук: Из истории секретных фондов'. СПб.: *БАН*,

204 с. [online] Доступно: http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/LUTOVA/LUTOVA_4.HTM

7. Мишанич О., 1994. 'Українська література під заборону', *Літературна Україна*, 18 серп.

8. Рудоміно А. В., 1994. 'Полвека в плену', *Наше наследие*, № 32, с.92–96. [online] Доступно: <http://lostart.org.ua/ua/research/259.html>

9. Федотова О. О., 2009. 'Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.)', Київ: *Парламентське вид-во*, 352 с. [online] Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Fedotova_Oksana/Politychna_tsenzura_drukovanykh_vydan_v_USRR-URSR_1917-1990_rr.pdf

10. Федотова О. О., Шаповал Ю. І., 2017. 'Проскрипції як цінне джерело з історії цензури в радянській Україні', *Український історичний журнал*, №2., с.142–159. [online] Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Fedotova_Oksana/Proskryptsii_jak_tsinne_dzherelo_z_istorii_tsenzury_v_radianskii_Ukraini.pdf

11. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.23, Спр.2789.

12. Там само, Спр.4474.

13. Там само, Спр.4501.

14. Там само, Спр.5063.

15. Там само, Спр.5378.

16. Там само, Оп.24, Спр.7.

17. Там само, Спр.777.

18. Там само, Спр.2711.

19. Там само, Оп.70, Спр.591.

20. Там само, Спр. 1604.

21. Шаповал Ю., 2001. 'Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета', *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*, Київ: *Генега*, 560 с. [online] Доступно: <https://ru.b-ok2.org/ireader/3238806>

politic censorship of printed issues in Soviet Ukraine (1917–1990's)', Kyiv: *Parlamentske vyd-vo*, 352 s. [online] Dostupno: http://shron1.chtyvo.org.ua/Fedotova_Oksana/Politychna_tsenzura_drukovanykh_vydan_v_USRR-URSR_1917-1990_rr.pdf

10. Fedotova O. O., Shapoval Yu. I., 2017. 'Proskryptsii yak tsinne dzherelo z istorii tsenzury v radianskii Ukraini (Proscriptions as a valuable source on the history of censorship printed issues in Soviet Ukraine)', *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 2., s.142–159. [online] Dostupno: http://shron1.chtyvo.org.ua/Fedotova_Oksana/Proskryptsii_jak_tsinne_dzherelo_z_istorii_tsenzury_v_radianskii_Ukraini.pdf

11. 'Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)', F.1, Op.23, Spr.2789.

12. Tam samo, Spr.4474.

13. Tam samo, Spr.4501.

14. Tam samo, Spr.5063.

15. Tam samo, Spr.5378.

16. Tam samo, Op.24, Spr.7.

17. Tam samo, Spr.777.

18. Tam samo, Spr.2711.

19. Tam samo, Op.70, Spr.591.

20. Tam samo, Spr. 1604.

21. Shapoval Yu., 2001. 'Komunistychna tsenzura v Ukraini: shtrykhy do portreta (Communist censorship in Ukraine: strokes to portraiture)', *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii*, Kyiv: *Heneza*, 560 s. [online] Dostupno: <https://ru.b-ok2.org/ireader/3238806>

References

1. Baran V., 1994. 'Tsenzura v systemi totalitaryzmu (Censorship in the system of totalitarianism)', *Suchasnist*, №6, s.104–117.

2. Blyum A. V., 1996. 'Evreyskiy vopros pod sovetskoy tsenzuroy: 1917-1991 (The Jewish question under Soviet censorship: 1917-1991)'. SPb.: *Peterburgskiy evreyskiy universitet*, 185 s. [online] Dostupno: <http://www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/blium/index.html?id=537>

3. Goryaeva T. M., 2002. 'Politicheskaya tsenzura v SSSR. 1917–1991 (Political censorship in the USSR. 1917–1991)', Moskva: *ROSSPEN*, 400 s. [online] Dostupno: <http://www.pseudology.org/Tsenzura/GoryevaPolitTsenzuraSSSR2009.pdf>

4. Grimsted Kennedy P., 2016. 'Po sledam trofeynykh sobraniy (In the footsteps of trophy gatherings)': Opublikovano s razresheniya redaktsionnoy kollegii zhurnala Solanus [online] Dostupno: <http://lostart.org.ua/en/research/374.html>

5. Kyriienko O. Yu., 2013. 'Tsenzura v Ukraini (Censorship in Ukraine)', *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.*, Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv: *Nauk. dumka*, T.10: T-Ya, s.448. [online] Dostupno: http://www.history.org.ua/?termin=tsenzura_v_ukrajini

6. Lyutova K. V., 1999. 'Spetshran Biblioteki akademii nauk: Iz istorii sekretnih fondov (Special Found of the Academy of Sciences Library: From the History of Secret Collections)', SPb.: *BAN*, 204 s. [online] Dostupno: http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/LUTOVA/LUTOVA_4.HTM

7. Myshanych O., 1994. 'Ukrainska literatura pid zaboronoiu (Ukrainian literature under prohibition)', *Literaturna Ukraina*, 18 serp.

8. Rudomino A. V., 1994. 'Polveka v plenu (Half a century in captivity)', *Nashe nasledie*, №32, s.92–96. [online] Dostupno: <http://lostart.org.ua/ua/research/259.html>

9. Fedotova O. O., 2009. 'Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR-URSR (1917–1990 rr.) (The